

**P-21 बी.एड.विशेष शिक्षण
(B.Ed.Spl. Education)**

**EDU 3१२ सत्र पाचवे
संप्रेषण पर्याय: मौखिक पद्धत/ मौखिक
पुनर्वसन आणि AVT**

घटक ५

भारतीय विशेष शाळांमध्ये मौखिकता आणि श्रवण
मौखिक (AV) दृष्टीकोन अंमलात आणणे आणि त्याचे
एकत्रीकरण करणे

लेखक : डॉ. साधना लामतुरे

घटक:५

भारतीय विशेष शाळांमध्ये मौखिकता आणि श्रवण मौखिक (AV) दृष्टीकोन अंमलात आणणे आणि त्याचे एकत्रीकरण करणे.

अनुक्रमणिका

५.० उद्दिष्टे

५.१. प्रास्ताविक

५.२. विषय विवेचन

५.२.१. भारतीय विशेष शाळांमधील मौखिकता आणि श्रवण मौखिक (AV) दृष्टीकोनचा

वापर: सद्यस्थिती

५.२.२. मौखिकता /श्रवण मौखिक (AV) दृष्टीकोन: विशेष शाळांची पूर्वतयारी

५.२.४. श्रवण विवार्धनासाठी असणारे संसाधन संसाधने: (ADIP, संघटित धर्मादाय, सीएसआर, निधी उभारणी कार्यक्रम, वेब आधारित निधी उभारणे)

५.२.५. श्रवण मौखिक दृष्टीकोनाच्या पुस्तकी ज्ञानापासून क्षेत्रीय ज्ञानापर्यंत कार्यवाही करताना येणाऱ्या समस्या .

५.३. सारांश

५.४. पारिभाषिक शब्द

५.५. सरावासाठी प्रश्न

५.६. अधिक वाचनासाठी

२.० उद्दिष्टे

ह्या घटकाचा अभ्यास केल्यावर तुम्ही

१. भारतीय विशेष शाळांमधील मौखिकता आणि श्रवण मौखिक (AV) दृष्टीकोनचा वापरा बाबातची सद्यस्थिती स्पष्ट करू शकाल.
२. मौखिकता /श्रवण मौखिक (AV) दृष्टीकोनासाठी केली जाणारी विशेष शाळांची पूर्वतयारी सांगू शकाल.
३. मौखिक संप्रेषणाचे धोरण आणि पूर्वतयारी पूर्ततेसाठी असणारी अंमलबजावणीची धोरणे सांगू शकाल.
४. श्रवण विवार्धनासाठी असणारे संसाधन संसाधनासाठी उपलब्ध असणारी निधी बाबत सांगू शकाल

५. अभ्यास क्रमावर होणारे परिणाम (रिफ्लेक्शन्स) स्पष्ट करू शकाल.

५.१. प्रास्ताविक

आपण जर पाहिले तर असे लक्षात येईल संपूर्ण जग हे मौखिक भाषेद्वारे एकमेकांशी जोडले गेलेले आहे. आपण समाजाचा घटक असल्या करण्याने आपणास समाजात वावरण्यासाठी मौखिक भाषेचा वापर करत असतो. उदा. समाजात आपण एकमेकांशी संवाद साधण्यासाठी, संदेश देण्यासाठी फक्त आपणच नाही तर ९०% लोक मौखिक भाषेचाच वापर केला जातो. हि मौखिक भाषा हि पूर्णपणे वाचेवर अवलंबून असते. मौखिक भाषेचा वापर करताना श्रवण आणि मुखाचा वापर करत असतो. म्हणूनच कर्णबधीर मुलांना श्रवण न्हास असल्याकारणाने त्यांच्या वाचेवर परिणाम झालेला असतो. श्रवण मौखिक दृष्टीकोन आणि मौखिकता पद्धतीमध्ये विद्यार्थींच्या मातृभाषेनुसार मौखिक स्वरूपाची वापर करतात. मौखिकता ह्या भाषा अध्यापन पद्धतीमध्ये खाणा-खुणा, देहबोली आणि नैसर्गिक ओष्ठवाचनचा स्वीकार केला जातो. भारतामध्ये कर्णबधीर मुलांसाठी भारतीय सांकेतिक भाषेचा उपयोग करू शकत नाही. तर मुलांना कर्णबधीर मुलांसाठी मौखिक पद्धतीचा वापर करून संपर्क साधण्यासाठी बोलीभाषा वापरली जाते. मात्र श्रवण मौखिक दृष्टीकोनामध्ये खाणा-खुणाचा वापर करण्यास परवानगी नसते. श्रवण मौखिक पद्धती आणि दृष्टीकोन द्या दोन्ही संकल्पना विभिन्न आहेत. मात्र दोन्ही संकल्पनाचा हेतू हा मुलांना मौखिक भाषा विकसित करणे असते मात्र दोन्ही संकल्पना ह्या विविध प्रकारे वापरतात. मौखिक भाषेचा वापर आणि उपयुक्तता सार्वत्रिक असल्याकारणाने आपल्याला समाजात वावरणे सुलुभ होते. एकंदरीत आपणास भाषा विविध प्रकारच्या दिसत असून, मात्र ती मौखिक स्वरूपाची असते. संपूर्ण जगभरात आपण एकमेकांशी फक्त आणि फक्त भाषेने जोडले गेलेले आहोत. आपल्याला माहितच आहेत भाषा हि कोणतीही असली तरी चालेल उदा. मराठी, गुजराती, तामिळ इत्यादी. पण आपण ह्या भाषा आपण सर्रास मौखिक स्वरूपात वापरत असतो. श्रवण- मौखिक ह्या संप्रेषणाचा पर्यायाचा वापर विचाराची माहितीची सुलभतेने आणि प्रभावी पणे देवाण घेवाण करून शकतो. आपण संप्रेषण साधताना एकमेकांच्या चेहऱ्याकडे पाहणे, देहबोली पाहणे, वाचा/ मुखवाचन देखील संप्रेषणात महत्वाची भूमिका बजावतात. आपण आज कितीही दूर असलो तरी तातडीने टेलिफोनद्वारे देखील मौखिक भाषेचाच वापर केला जातो. आपण ह्या घटकात कर्णबधीर मुलांच्या बाबतीत मौखिकता आणि श्रवण मौखिक दृष्टीकोनाची भारतात असणारी सद्यस्थितीचा अभ्यास करणार आहोत.

५.२.१. भारतीय विशेष शाळांमधील मौखिकता आणि श्रवण मौखिक (AV) दृष्टीकोनचा

वापर त्यासाठी विशेष शाळांची पूर्वतयारी : सद्यस्थिती

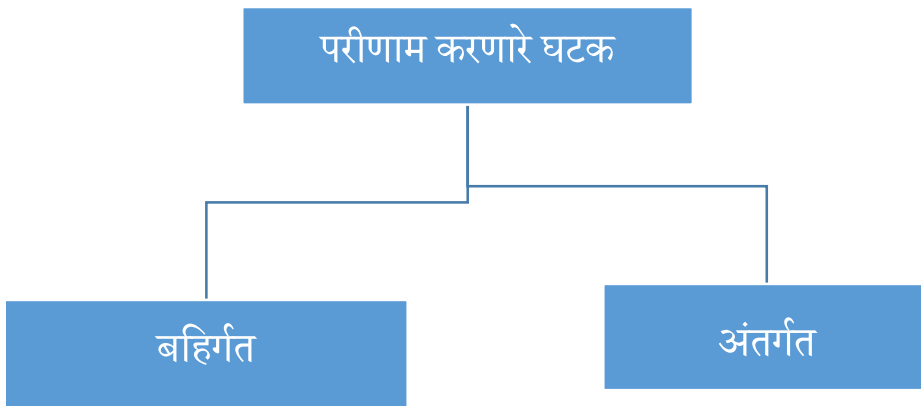
भारतात कर्णबधीर ह्या अपंगत्वाला प्रतीबांधात्व घालणे खूप कठीण आहे. कारण अंदाजे ६० मिलिअन(६.३%) लोकसंख्या कर्णबधीर आहेत. कर्णबधीर मुलांचे पुनर्वसन करणे हि खूप मोठी समस्या आहे (Naik , Naik and Sharma, 2013). भारतामधील विशेष शाळांमध्ये वापरण्यात येणाऱ्या अध्यापन पद्धतीपैकी एक अध्यापन पद्धत हि मौखिकता होय. मौखिकता हि अध्यापन पद्धती काही आगळीवेगळी अध्यापन पद्धत नसून आपण जसे भाषा शिकलो त्याच प्रमाणे कर्णबधीर मुल भाषा शिकत असतो. आपण जर का भाषा कसे शिकलो त्याचा जर का विचार केला तर असे लक्षात येईल भाषा आपल्याला कोणी शिकवलेली नाही तर आपण फक्त आपल्या आजूबाजूला असलेल्या लोकांचे म्हणजेच आई- बाबा, मोठे भाऊ- बहिण, आजी- आजोबा, इतर नातेवाईक यांचे अवलोकन करून भाषा आत्मसात केलेली आहे. तर त्याचप्रमाणे भाषा हि मुलांच्या संवेदनशील काळात श्रवणाद्वारे भाषा आत्मसात केलेली असते. लहानमुले ९०% भाषा तर त्यांच्या संवेदनशील काळात (० ते ५ वयोगटात) आत्मसात केलेली असते. तर श्रवण वाचा दिव्यांग मुलांना देखील नैसर्गिक पद्धतीने भाषा अध्यापन करण्यासाठी मौखिकता पद्धत आणि श्रवण मौखिक दृष्टीकोन ह्या दोन्ही बाबींचा वापर केला जातो.ह्या दोन्ही बाबी जितक्या समान वाटतात तितक्यात त्या विभिन्न संकल्पना आहेत. मौखिकता हि पद्धतीमध्ये कर्णबधीर मुलांना देहबोली, नैसर्गिक ओष्ठ वाचन आणि खाणाखुणाचा वापर करण्यास परवानगी असते. ह्या पद्धती मध्ये मुख्यतः भाषा आणि वाचेवर भर दिला जातो. मात्र श्रावण मौखिक दृष्टिकोनात फक्त श्रवणयंत्राच्या सहाय्याने मुलांचे उर्वरीत श्रवणशक्तीचा वापर करून त्यांना भाषा दिली जाते. ह्या दृष्टीकोनात फक्त मुलांच्या भाषेवर भर दिला जातो. मुलांशी फक्त मौखिक स्वरूपात भाषा दिली जाते. ह्यामध्ये पालक हे एक शिक्षकाचे भागधारक म्हणून काम करत असतात.श्रवण मौखिक दृष्टिकोन आणि मौखिकता ह्या पद्धतीमध्ये देखील जसे पालक कार्यरत असतात त्याचप्रमाणे इतर कर्णबधीर विद्यार्थ्यांशी जोडल्या गेलेले घटक खूप महत्वाचे असतात.

भारतात विशेष शाळेचे काही वर्षापूर्वीच पाळेमुळे रुजलेली आहेत. विशेष शाळेमध्ये सहजासहजी मौखिकता हि अध्यापन पद्धतीचा अवलंब करतात असेच सांगितले जाते. काही संशोधनानुसार भारतात मौखिकताच्या नावाखाली ते संपूर्ण संपर्क पद्धतीचा अवलंब करतात. संपूर्ण संपर्क पद्धतीमध्ये मौखिक भाषेचा

अवलंब करत असताना सांकेतिक भाषेचा वापर करतात आणि ह्या पद्धती मध्ये वाचेवर भर दिली जात नाही त्याच प्रमाणे भारतात बहुतेक ग्रामीण भागात हे चित्र दिसून येते.

श्रवण मौखिक दृष्टिकोनाचे दृश्य हे देखील खूप आगळेवेगळे असते. श्रवण मौखिक दृष्टिकोन हा विद्यार्थ्यांच्या वाचेवर भर देणे म्हणजेच श्रवण मौखिक दृष्टिकोन होय अशी बऱ्याच लोकांचा समज असतो. मात्र ह्यामध्ये मुलांच्या उर्वरित पुरेपूर श्रवण क्षमतेचा वापर करून श्रवणशक्ती वाढविली जाते.ह्या बाबतच्या काही गैरसमजामुळे समाजात कर्णबधीर मुलांच्या अध्यापन पद्धतीवर परिणाम होतो. भारतामध्ये विशेष शाळा हि संकल्पना हि फार वर्षांपासून रुजलेली आहे.भारतामध्ये विशेष शाळांमध्ये वापरण्यात येणाऱ्या पद्धतीचा विचार केल्यास मौखिक पद्धतीचा अवलंब करताना दिसते. परंतु ह्या पद्धतीचा अवलंब करताना बऱ्याच वेळा तेथे खुणा, हावभाव आणि देहबोलीचा वापरतात.भारतामध्ये विशेष शाळा मौखिकता संप्रेषण पद्धतीचा अवलंब करतात.मात्र सध्यास्थिती चा विचार केल्यास असे दिसून येते की, मौखिकता ह्या पद्धतीच्या नावाखाली बऱ्याच ठिकाणी संपूर्ण संपर्क पद्धतीचा वापर केला जातो.म्हणजेच मौखिक पद्धती असा बऱ्याच लोकांचा गैरसमज असल्याकारणाने दोन्ही बाबी अमलात आणताना अडचणी निर्माण होतात. श्रवण मौखिक दृष्टिकोन आणि मौखिकता ही पद्धत ह्या दोन्हीमध्ये कर्णबधीर मुले श्रवण यंत्राचा वापर करून उर्वरित श्रवण यंत्राचा वापर करून आपली भाषा व वाचा विकास केला जातो.भारतामध्ये ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही भागाचा विचार केला असता मौखिकता आणि श्रवण मौखिक दृष्टिकोन वर परिणाम करत असतात. ते आपण खालील प्रमाणे अभ्यास करूया.

श्रवण मौखिक पद्धती आणि दृष्टिकोन अमलात आणण्यास परिणाम करणारे काही घटक असतात हे खाली आकृती क्रम.५.१. मध्ये

कर्णबधीर मुलांच्या भाषा आणि वाचा विकासावर बहिर्गत आणि अंतर्गत घटक परिणाम करतात. आपण सविस्तर चर्चा करूया:

बहिर्गत घटक : कर्णबधीर मुलांच्या भाषा विकास हा मौखिक अध्यापन पद्धतीद्वारे विकास करत असताना वातावरण हे फार महत्वाची बाब आहे. जितकी अध्यापन पद्धती महत्वाची असते त्याचप्रमाणे शिक्षणासाठी योग्य ठरणारे शैक्षणिक सकारात्मक असणेही तितकेच गरजेचे असते. दिव्यांग मुलांच्या बाबतीत मात्र, त्यांना त्याच्या अपंगत्वा बरोबर स्वीकारून त्यांना समाजात सहभागी करून घेण्यास तयार असणे गरजेचे असते. अपंग ही बाब समाजासाठी वेगळी असल्याकरण्याने मुलांकडे सहानुभूतीपूर्वकच पहिले जाते. त्यांना गरजे व्यतिरिक्त आधार देण्याचा प्रयत्न केला जातो. कर्णबधीर मुलांच्या बाबतीत विचार केल्यास असे आढळते की, बऱ्याचदा कर्णबधीर व्यक्तीस मुके म्हणून संबोधले जाते. म्हणूनच मौखिकता ही अध्यापन पद्धती शाळेत जरी कितीही चांगल्या प्रकारे अवलंबत असून चालत नाही. कारण की असले त्यांना तितकेच भाषेसाठी अनुभव, एक्सपोजर (Exposure) आणि संधी मिळत नाही. ह्या तिन्ही गोष्टी समाजाद्वारे पुरविल्या जातात. आपण ज्या वातावरणात राहतो जे ऐकतो ते ग्रहण करतो त्याचप्रमाणे आपले वागणे, बोलणे असते. उदा. विदर्भातील लोकांची भाषा, मराठवाड्यातील भाषा हे आपण त्यांच्या बोलण्यावरून ओळखतो. म्हणजेच व्यक्तीच्या भाषेवर समाजाचा प्रभाव पडत असतो. त्यामुळे कर्णबधीर मुलांच्या मौखिक भाषेसाठी समाज हा एक महत्वाचा घटक आहे. मानव हा समाजशील प्राणी म्हणून ओळखला जातो. श्रवणऱ्हास असलेल्या बालकाच्या बाबतीत मात्र अपुरी आणि वयानुरूप भाषा नसल्या कारणाने बोललेली भाषा ही ग्रहण होईलच याची खात्री देता येत नाही. श्रवण ऱ्हासीत बालकांची वाचेमध्ये अस्पष्टता असल्याकारणाने ती समजण्यास कठीण जाते. म्हणून बऱ्याचदा कुटुंबाकडून अथवा समाजाकडून त्या मुलांना बोलण्याची संधी दिली जात नाही.

समाजाचा सकारात्मक दृष्टिकोन अत्यंत महत्वाचा असतो. बहुतेकवेळा समाजाला अपंगत्वाचे पुरेसे ज्ञान नसल्याकारणाने त्यांच्या बदल नकारात्मक दृष्टिकोन असतो. नकारात्मक दृष्टिकोनामुळे देखील मुलांच्या भाषेवर परिणाम होतो. समाजाचा स्वीकार आणि दृष्टिकोन मौखिकता आणि श्रवण मौखिकता पद्धतीवर प्रभाव करते. कर्णबधीर मुलांना समाजाने स्वीकारल्यास त्यांना भाषा वापरण्याची संधी, अनुभव आणि भाषा ऐकण्यास प्रेरणा मिळेल. त्याचप्रमाणे श्रवण मौखिक दृष्टिकोन याबाबत असणारा गैरसमज जसा मौखिकता म्हणजेच श्रवण मौखिक

(AV) अप्रोच , वाचा थेरेपी म्हणजेच AV अप्रोच होय. अशा काही गैरसमजामुळे देखील कर्णबधीर मुलांना समस्यांना सामोरे जावे लागते.

श्रवण विषयक वर्बल थेरपी एक अत्यंत विशेषज्ञ असून लवकरात लवकर हस्तक्षेपण करण्यासाठीचा भाग आहे. ह्या थेरपी मध्ये पालक हा मुलांच्या भाषा विकासास अधिकतम करण्याच्या कौशल्यांसह तयार करण्यास मदतशीर ठरतो. श्रवणविषयक मौखिक दृष्टीकोन श्रवणविषयक मेंदूच्या विकासास उत्तेजित करते आणि कर्णबधीर मुलांसह ऐकू शकणारे संसाधने आणि कॉक्लीअर रोपणांना देखील सक्षम करते.

श्रवण मौखिक दृष्टीकोन : श्रवण मौखिक दृष्टीकोन हा दृष्टीकोनामध्ये मुलांच्या श्रवण क्षमतेचा विकास केला जातो. मात्र हि क्षमता श्रवणाद्वारे करणे फार गरजेचे असते. हा दृष्टीकोन जास्तीत जास्त शहरांमध्ये दिसून येतो. उदा. मुंबई, पुणे, दिल्ली इत्यादी. अशा काही ठिकाणी दिसून येते. श्रवण मौखिक दृष्टीकोन अथवा मौखिक पद्धती आपणास विकसित करण्यासाठी काही पूर्व आवश्यकता आणि कार्यानिती असते ती आपण अभ्यासुया.

१. **सकारात्मक दृष्टीकोन:** श्रवण मौखिक दृष्टीकोन/ पद्धती बाबत समाजात पुरेसी माहिती नाही. श्रवण मौखिक पद्धतीचा वापर आणि कार्यानितीचा वापर हा पुरेसा आणि योग्य माहित नसेल तर ती पद्धती यशस्वीरित्या पार पाडणे कठीण जाते. हि पद्धती वापरून मुलांची भाषा आणि वाचा विकसित करण्यासाठी उपयोगी ठरते हा विश्वास असल्यास त्या अनुषंगाने कार्य करण्यास सुलभता होते.
२. **प्रशिक्षित तज्ञ :** श्रवण मौखिक दृष्टीकोन बदल समाजात शिक्षकांना मोठ्या प्रमाणात गैरसमज आहेत काही शाळांमध्ये श्रवण मौखिक दृष्टीकोनाच्या नावा खाली संपूर्ण पद्धतीचा वापर केला जातो. त्याकारणाने विशेष शाळांमध्ये ही पद्धती राबविण्यासाठी त्या विषयातील ज्ञान असणारे तज्ञ असणे गरजेचे ठरते.
३. **श्रवण विवर्धन:** कर्णबधीर मुलांच्या श्रवण अक्षमता असल्याकारणाने त्यांना श्रवण विवर्धनाच्या माध्यमाने त्यांची उर्वरित श्रवणशक्तीचा वापर करून त्यांनी श्रवण क्षमता वाढविली जाते. श्रवण मौखिक पद्धतीचे पहिले तत्व म्हणजे मुलांची भाषा आणि वाचा हि फक्त आणि फक्त श्रवणाद्वारे करणे होय. मुलांना श्रवण विवर्धनाशिवाय आवाज ऐकण्यास अडचणी येतात. म्हणून आपणास श्रवण विवर्धन ही एक श्रवण मौखिकता पद्धती यशस्वीरित्या पार पाडण्यासाठी पूर्व आवश्यकता मानली जाते. तसेच ह्या पद्धती मध्ये मुलांना श्रवण विवर्धनाची सवय लावली जाते. मुलांना आवाजाची ओळख म्हणजे आवाजातील मज्जा दाखवली जाते.

४. **श्रवणन्हासाची निदान आणि हस्तक्षेपण :** श्रवणन्हास ही अक्षमता न दिसणारी आणि पटकन लक्षात न येणारी आहे. तर जितक्या लवकर ह्या अक्षमतेचे निदान आणि हस्तक्षेपण होणे तितकेच लवकर त्यांचे परिणाम कमी होतात. भाषा आणि वाचा विकास मुलांच्या संवेदनशील काळात म्हणजेच वयोवर्ष ० ते ५ पर्यंत भाषा ऐकून ७५% ते ९० % गृहीत करत असतात. श्रवणन्हास अक्षमतेमुळे फक्त भाषेवरच नाही तर संपूर्ण विकासावर परिणाम होतो. म्हणून निदानाबरोबर हस्तक्षेपण होणे गरजेचे असते.
५. **पालकांचा सहभाग:** श्रवण मौखिक दृष्टीकोन यशस्वीरीत्या पार पाडण्यात पालकांचा खारीचा वाटा असतो. पालक शिक्षकांबरोबर समान भागधारक म्हणून काम करत असतात. ह्या श्रवण मौखिक दृष्टीकोनाद्वारे मुलांची भाषा आणि वाचा विकसित करावयाची असल्यास तज्ञांनी पालकांचा सक्रीय सहभाग घेणे गरजेचे असते.
६. **पोषक वातावरण :** श्रवण मौखिक दृष्टीकोनामध्ये मुलांना भाषा व वाचेचा विकास करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या E₃ म्हणजेच वातावरण, संधी आणि अनुभव ह्या बाबींची गरज असते. तर ह्या बाबी भाषा- वाचा विकासासाठी अत्यावश्यक असतात.
७. **समूह अप्रोच :** श्रवण मौखिक दृष्टीकोन यशस्वीरीत्या पार पाडण्यासाठी समूह अप्रोच असणे अत्यंत गरजेचे असते. कर्णबधीर मुलांशी बऱ्याच गोष्टी जोडलेल्या असतात जसे- श्रवणयंत्र तज्ञ, वाचा तज्ञ, विशेष शिक्षक, सामान्य शिक्षक आणि मानसशास्त्रज्ञ असे बरेच तज्ञ जोडलेले असतात. म्हणून ह्या सर्वतज्ञांमध्ये एकरूपता आणि संप्रेषण साधून जोडणे गरजेचे असते. म्हणून समूह अप्रोच असणे गरजेचे असते.
८. **अवरोध मुक्त वातावरण :-** कर्णबधीर मुलांना त्यांच्या अक्षमतेमुळे त्यांना येणाऱ्या मर्यादा येता कामा नये. म्हणून शाळा आणि समाज अवरोध मुक्त वातावरण असणे गरजेचे असते.

५.२.४. श्रवणं विवार्धनासाठी असणारे संसाधन संसाधने: (ADIP, संघटित धर्मादाय, सीएसआर, निधी उभारणी कार्यक्रम, वेब आधारित निधी उभारणे)

भारत सरकारद्वारे दिव्यांगाना लागणारी संसाधने कमीत कमी दरात पुरविले जातात. दिव्यांगांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि व्यावसायिक पुनर्वसन करण्यासाठी त्यांच्या वार्षिक उत्पन्नावरून संसाधन पुरविण्याची तरतूद केलेली आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार २.६८ करोड लोक दिव्यांग लोकसंख्या आहे. त्यामध्ये ३% लोकसंख्या १४ वर्षाखालील आहे. (एडीआयपी) योजनेचे मुख्य उद्दीष्ट अत्यावश्यक व्यक्तींना सहाय्य, अत्याधुनिक आणि वैज्ञानिकदृष्ट्या निर्मित, आधुनिक, मानक सहाय्य व उपकरणे खरेदी करणे, जे त्यांच्या शारीरिक, सामाजिक

विकासास प्रोत्साहन देण्यास मदत करणे यासाठी सहाय्यक व्यक्तींचे सहाय्य / उपकरणे खरेदी करणे आहे. मानसिक पुनर्वसन, अपंगतेचे परिणाम कमी करून आणि त्यांची आर्थिक क्षमता वाढवून. योजनेच्या अंतर्गत पुरवलेले सहाय्य व उपकरणे शक्य तितक्या प्रमाणात बीआयएस(BIS) विनिर्देशांशी जुळतील त्याप्रमाणे पुरविण्याचा प्रयत्न केला जातो. ही योजना एनजीओ (NGO) या मंत्रालयाच्या अंतर्गत राष्ट्रीय संस्था आणि अलिमो (ALIMCO) (एक पीएसयू) अशा अंमलबजावणी एजन्सीद्वारे लागू केलेली गेली आहे.

ADIP योजनेचे उद्दिष्टे :-

- या योजनेचा उद्देश विकलांग लोकांमध्ये त्यांच्या सहाय्याने योग्य, टिकाऊ, वैज्ञानिकदृष्ट्या-निर्मित, आधुनिक, मानक सहाय्य व उपकरणे आणून मदत करणे आहे.
- अपंगत्व त्यांच्या आर्थिक आणि सामाजिक वाढीसाठी संधी प्रतिबंधित करणे.बरेचसे मानसिकरित्या मंद आणि सेरेब्रल पोल्यी आहेत आणि त्यांना स्वयं-देखभाल आणि स्वतंत्र जीवनाची क्षमता मिळविण्यासाठी आवश्यक काही साधने / उपकरणे पुरविणे.
- या योजनेचा मुख्य उद्देश टिकाऊ, अत्याधुनिक आणि वैज्ञानिकदृष्ट्या उत्पादित, आधुनिक, मानक सहाय्य व उपकरणे मिळविण्यासाठी, त्यांच्या शारीरिक, सामाजिक आणि मानसिक पुनर्वसनांना प्रोत्साहन देणारी, अपंगतेचे परिणाम कमी करून आणि त्यांची आर्थिक क्षमता वाढविण्यामध्ये गरजू व्यक्तींना मदत करणे हे आहे. . योजने अंतर्गत पुरवलेले सहाय्य व उपकरणे आयएसआय असणे आवश्यक असते.

योजने अंतर्गत अंमलबजावणी एजन्सीची पात्रता : - खालील एजन्सी, सामाजिक न्याय आणि सशक्तीकरण मंत्रालयाच्या वतीने, अटी आणि नियमांची पूर्तता करण्याच्या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी पात्र असतील:

- सोसायटीज, संस्था नोंदणी अधिनियम, 1860 अन्वये नोंदणीकृत आणि त्यांच्या शाखा, जर असल्यास, स्वतंत्रपणे असणे गरजेचे आहे.
- नोंदणीकृत चॅरिटेबल ट्रस्ट

- जिल्हा ग्रामीण विकास संस्था, भारतीय रेड क्रॉस सोसायटीज आणि इतर स्वायत्त संस्था जिल्हाधिकारी / मुख्य कार्यकारी अधिकारी / जिल्हा परिषद जिल्हा विकास अधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली असाव्यात.
- सामाजिक न्याय आणि सशक्तीकरण मंत्रालय / आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालयाच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली कार्यरत असीमको समेत राष्ट्रीय / सर्वोच्च संस्था.
- राज्य अपंग विकास महामंडळ
- स्थानिक संस्था- जिल्हा परिषद, नगरपालिका, जिल्हा स्वायत्त विकास परिषद आणि पंचायत.
- नेहरू युवा केंद्रे

अश्या प्रकारचे संस्था हि योजना राबविण्यासाठी पात्र ठरतात.

ADIP योजनेअंतर्गत अनुदान सहाय्य अनुदान / उपकरणे व्यावसायिक पुरवठ्यासाठी दिले जात नाही. स्वयंसेवी संस्थांच्या आवश्यक कृत्रिम सहाय्य / उपकरणाची योग्यता, लाभार्थी आणि उप-फिटनेस देखभाल तसेच मदत / उपकरणे यासाठी व्यावसायिक पात्रता असलेल्या कर्मचार्यां (मान्यताप्राप्त अभ्यासक्रमातून) स्वरूपात व्यावसायिक / तांत्रिक कौशल्य असणे आवश्यक असते. NGOला ADIP योजनेअंतर्गत अपंग व्यक्तीस कृत्रिमरित्या तयार केलेले अवयव / उपकरणाची निर्मिती, योग्यता व देखभाल यासाठी यंत्रसामग्री / उपकरणांच्या स्वरूपात मदत करण्यासाठी एक मूलभूत संरचना असणे आवश्यक असते.

अंमलबजावणी करणार्या संस्थांनी एडीआयपी योजने अंतर्गत वितरीत केलेल्या उपकरणे / उपकरणे व देखभाल करण्यासाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा मिळविण्यासाठी / मिळविण्यासाठी वैद्यकीय महाविद्यालये / जिल्हा रुग्णालये / ग्रामीण रुग्णालये / पीएचसी / एलआयएमसीओ / डीआरसी / कोणत्याही अन्य व्यावसायिक सक्षम एजन्सीसह फिटनेस केंद्र स्थापित करणे आणि स्थापित करणे आवश्यक आहे. सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालयाच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखालील कार्यरत असलेल्या एलआयएमसीओ आणि डीडीआरसीचे राष्ट्रीय संस्था, फिटनेस सेंटर देखील डीआरडीए आणि इतर स्वायत्त संस्थांना योजनेच्या अंतर्गत लाभार्थींना संतोषजनक सेवा प्रदान करण्यासाठी आवश्यक कालावधीत आवश्यक मनुष्यबळ आणि पायाभूत सुविधा विकसित करण्यास मदत करतात. अशा संस्था या योजनेअंतर्गत अनुदान मिळवण्यासाठी अर्ज करताना व्यावसायिक एजन्सीजशी प्राधान्याने मेमोरँडम ऑफ एम्सटँडिंगच्या स्वरूपात जोडणीचा पुरेसा पुरावा सादर करणे अपेक्षित असते.

लाभार्थीची पात्रता

खालील परिस्थिती पूर्ण करणारी अपंग व्यक्ती अधिकृत एजन्सीजद्वारे एडीआयपी योजनेअंतर्गत सहाय्यासाठी पात्र असेल:

- कोणत्याही वयाची ती भारतीय नागरिक असावी.
- नोंदणीकृत मेडिकल प्रॅक्टिशनरने प्रमाणित केलेले प्रमाणपत्र पाहिजे की तो / ती अक्षम आहे आणि निर्धारित मदत / उपकरणे वापरण्यास योग्य आहे. 40% अक्षमता प्रमाणपत्र धारण केलेले पाहिजे.
- जो व्यक्ती नियुक्त / स्व-रोजगारासाठी किंवा पेंशन मिळवितो आणि ज्याचे सर्व स्रोतांवरील मासिक उत्पन्न रू. दरमहा 20,000 / - असावे.
- आश्रित व्यक्तींच्या बाबतीत, पालक / पालकांची उत्पन्न रू. दरमहा 20,000 / - असावे.
- ज्या व्यक्तींना समान उद्देशासाठी गेल्या 3 वर्षांत सरकार, स्थानिक संस्था आणि आदिकृत आणि अनधिकृत संस्थांकडून मदत मिळाली नसावी. तथापि, 12 वर्षांखालील मुलांसाठी ही मर्यादा 1 वर्ष असावे.

खालील नियमांनुसार, सहाय्य व उपकरणांच्या योग्यतेपूर्वी आवश्यक वैद्यकीय / शस्त्रक्रिया सुधारणा आणि हस्तक्षेपण या योजनेमध्ये समाविष्ट असते.

- श्रवण आणि वाचा अक्षमतेसाठी रू .500 / - ते रू. 1000 / - पर्यंत.
- दृष्टबाधित साठी रू. 1000 / - ते रू. 2000 / - पर्यंत.
- एड्स / उपकरणे ज्याची किंमत रू. एका अपंगत्वासाठी योजने अंतर्गत 10,000 / - इतका समावेश आहे. तथापि, आयएक्स क्लासच्या पलीकडे असलेल्या, स्वधर्माच्या बाबतीत, मर्यादा रू. 12,000 / - पर्यंत वाढविली जाईल. एकाधिक अक्षमतेच्या बाबतीत, एकापेक्षा जास्त मदत / उपकरणे आवश्यक असल्यास स्वतंत्र आयटमवर स्वतंत्रपणे लागू होईल. अस्थिव्यंग (ऑर्थोपेडिक) अक्षमतेसाठी रू .3000 / - ते रू. 5000 / - पर्यंत खर्च दिला जातो.

सी.एस. आर लाभ : कॉर्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटी (सीएसआर) च्या व्याख्यासोप्या भाषेत समजून घेऊया: CSR हे एक तंत्रज्ञान असल्याचे समजले जाते. ज्यायोगे कंपनी स्वतः च्या नैतिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय मानदंडांच्या संचालना धरून आणि आरोग्य, कल्याण आणि समाजाच्या शाश्वत विकासाकडे स्वतःच्या बळावर आणि कृतींच्या परिणामांची जबाबदारी घेऊन समाजाप्रती

कर्तव्य म्हणून काही आर्थिकदृष्ट्या काही योगदान देणे होय. प्रत्येक कंपनीमध्ये समाजाच्या विकासासाठी काही CSR फंड असतो त्या फंडातून कंपनी समाजाची गरज अथवा व्यक्तीच्या गरज जाणून तो खर्च करण्याचा निर्णय घेतला जात असतो. काही संस्था ह्या फंडातून पैसे मिळविण्यासाठी त्यांच्याकडे अप्रोच करतात आणि त्यांच्या गरजा सांगून एक अंदाजे रक्कमेची मागणी करतात मात्र त्या रक्कमेतून एखाद्या समूहाचे आयुष्य कसे सुधारेल हे देखील पटवून देतात. उदा. श्रवणयंत्र हे हे श्रवणबाधित मुलांसाठी अत्यंत महत्वाचे असते मात्र श्रवणयंत्राचे काही प्रकार असतात. प्रत्येक व्यक्तीला ते digital श्रवणयंत्राचा वापर केल्यास श्रवणबाधित व्यक्तीला खूप फायद्याचे ठरते मात्र ते श्रवणयंत्र प्रत्येकाला परवडेल असे नाही कारण ते थोडे महाग असते. ह्या सर्व गोष्टी एका पद्धतशीर मार्गाने कंपनीकडे मांडून असे श्रवणयंत्र आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल मुलांना देण्यासाठी CSR फंडातून पैसे मिळविण्यासाठी विनंती अर्ज केले जातात. त्या संसाधनाची गरज जाणून घेऊन ते पैसे दिले जातात. मात्र पैसे देऊनच कंपनी बसत नाही तर त्यांनी दिलेल्या पैश्यांचा वापर योग्य ठिकाणी आणि त्यांचे लाभ किती आणि कोणाकोणाला मिळाला हे सुद्धा जाणून घेण्यासाठी एक वेगळी यंत्रणा राबविलेली असते.

निधी उभारणी कार्यक्रम : निधी उभारणे (ज्याला "विकास" किंवा "प्रगती" म्हणून देखील ओळखले जाते) ही व्यक्ती, व्यवसाय, धर्मादाय पाया किंवा सरकारी संस्था गुंतवून स्वैच्छिक आर्थिक योगदान शोधण्याची आणि गोळा करण्याची प्रक्रिया असते. ह्या कार्यक्रमांमध्ये संस्था/ व्यक्ती एखाद्या व्यक्तीची निकट जाणून घेऊन स्वेच्छेने आर्थिक योगदान करत असते. बऱ्याच वेळा आपल्याला पाहायला मिळते की काही कॉलेजचे विद्यार्थी अथवा व्यक्ती cancer च्या व्यक्तीसाठी Help us असे लिहिलेल्या दानपेटी घेऊन समोर उभे राहतात. ते लोक आपल्याला त्यांना कोणासाठी ती मदत मागत आहेत ते आपल्याला माहिती वाचण्यास देतात. हे दुसरे तिसरे काही नसून निधी उभारणी कार्यक्रमच असतो. हा कार्यक्रम कोणीही करू शकतात कर्णबधीर मुलांचे पालक देखील करू शकतात. बऱ्याचदा संस्थेमार्फत देखील हा कार्यक्रम करतातच मात्र हा कार्यक्रम वैयक्तिक पातळीवर देखील करता येतो.

वेब आधारित निधी उभारणे: २१व्या शतकात तर net वापरणारे लोकसंख्या हि सहजच दिसून येते. सध्यातर लहान मुलांचे शिक्षण देखील online पद्धतीने झाले आहे. सांगायचे तात्पर्य म्हणजे

वेब आधारित केलेल्या गोष्टी जास्त लोकांपर्यंत आणि लवकर पोहचले जाते. सध्या तर कोणतीही बातमी वर्तमानपत्रात छापण्यापूर्वी वेब वर वाचायला मिळते त्यासाठी दुसऱ्या दिवसाची सकाळी येणाऱ्या वर्तमानपत्राची वाट पाहण्याची गरज नसते. त्याचप्रमाणे आपण वर अभ्यासलेल्या निधी उभारणी कार्यक्रमात व्यक्ती अथवा संस्था स्वतः प्रत्यक्षात व्यक्ती व्यक्तींशी भेटून तो निधी उभारण्याचा प्रयत्न करतात मात्र येथे प्रत्यक्षात न जाता वेगळे वेबपेज तयार केले जाते तेथे विनंती विशिष्ट गोष्टीसाठी निधी अर्ज केला जातो. ऑनलाईन निधी उभारणी हा ना नफा संस्थांसाठी इंटरनेटद्वारे पैसे जमा करण्याचा एक मार्ग आहे.

५.२.५. श्रवण मौखिक दृष्टीकोनाच्या पुस्तकी ज्ञानापासून क्षेत्रीय ज्ञानापर्यंत कार्यवाही करताना येणाऱ्या समस्या

श्रवण मौखिक दृष्टीकोनाच्याबाबतीत विचार केल्यासच नाही तर इतर कोणत्याही व्यावसायिक शिक्षणक्रमाच्या बाबतीत अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की पुस्तकी ज्ञानापेक्षा हे क्षेत्रीय ज्ञान अधिक महत्वाचे आणि पूर्णपणे निराळेच असते. केव्हा केव्हा तर असे जाणवते की पुस्तकी ज्ञान आपण घेतलेले फार आदर्शवादी असते मात्र क्षेत्रात काम करताना बऱ्याच वेळा आदर्शवादी शिक्षण कामी येत नसल्याचे दिसून येते. Robert (n.d.) यांनी situational cognition अशी एक संकल्पना सांगितली आहे. Situational cognition मध्ये महत्वाच्या तीन घटक स्पष्ट केले आहे १. Objectivism २. Pragmatism, आणि ३. Interpretivism आपण ह्या तिन्ही घटकांचा अभ्यास करू.

१. ऑब्जेक्टिव्हिझम वर्तनशीलतेशी सर्वात जुळलेले आहे. शिक्षक म्हणून शिकताना त्यांच्या प्रशिक्षणात श्रवण मौखिक उपचार पद्धतीबद्दल पूर्ण सत्य शिकवले गेलेले असते. जे प्रशिक्षणामध्ये शिकलेले असते ते त्यांनी प्रत्यक्षात उपयोगात आणणे अपेक्षित असते म्हणजेच दुसरा घटक Pragmatism होय.
२. Pragmatism हे व्यावहारिक ज्ञान म्हणजेच *cognitivism* शी मिळती जुळती संकल्पना आहे. *Cognitivism* च्या नुसार व्यक्ती हा समाजामध्ये किंवा प्रत्यक्षात क्षेत्रात सहभागी होऊन जे ज्ञान ग्रहण करणे होय.

३. तिसरा घटक म्हणजे Interpretivism हा Constructivism ह्या संकल्पनेशी संबधित संकल्पना आहे. Constructivism मध्ये व्यक्ती आपल्या अनुभवाने आपल्या ज्ञानाची संरचना बांधत असतो. म्हणजेच [प्रशिक्षणार्थी जे शिकतो ते सर्वस्व तेच ज्ञान म्हणजे संपूर्ण अध्ययन असते असे नाही तर प्रात्यक्षिक अथवा क्षेत्रात काम केल्यास देखील आपल्या ज्ञानात भा पडत असते. मात्र ते ही इतकेच खरे आहे की, प्रशिक्षण घेताना जे काही शिकलो ते तसेच चित्र असते असे नाही. उदा. श्रवण मौखिक उपचारपद्धती मध्ये प्रशिक्षण घेताना असे कोणताही मुलाची थेरपी घेण्यापूर्वी त्यांचे तीन महिन्याचे नियोजन करणे अनिवार्य असते. मात्र जेव्हा क्षेत्रात काम करताना सर्व ठिकाणी असेलच असे नाही त्यांची काही वेगळे नियम असू शकतात.
४. क्षेत्रात कामा करताना असे दिसून येते की, विद्यार्थ्यांनाच्या आणि पालकांच्या गरजा समजून घेऊन आपल्याला आपल्या कामाची शैली बदलावी लागत असते. पुस्तकी ज्ञानानुसार शिक्षकांनी पालकांशी काही अंतर ठेऊन म्हणजेच आपली शिक्षकांची भूमिका चोखपणे पार पाडली पाहिजे. मात्र क्षेत्रात काम करताना आपण आपले तत्वे आणि भूमिका सांभाळत असताना विद्यार्थी आणि त्यांचे कुटुंबाला समजून घेण्याची अत्यंत गरज असते. म्हणून पालकांना समजून घेताना काही अडचणींना सामोरे जावे लागत. जसे प्रत्येक पालकाला आपले पाल्य म्हणजे योग्य आणि उत्कृष्ट वाटत असते. त्यांचे लाड पूर्ण करणे म्हणजे पालकांची भूमिका आणि कर्तव्य वाटत असते. मात्र पालकांना त्यांची योग्य ठिकाणी योग्य तीच जबाबदारी पटवून देताना अडचणी येतात. बरेच पालक आपले पाल्य दिव्यांग असल्याने प्रमाणापेक्षा जास्त लाड आणि त्यांच्या मनमानीप्रमाणे वागण्यास मुभा देतात मात्र तीच मुभा मुल थेरपीमध्ये देखील अपेक्षित असते त्यावेळेस थेरपिस्टला त्या मुलाच्या म्हणण्याप्रमाणे वागता येत नसते. अशा वेळेस पालक आणि मुल समजून घेणे कठीण जाते.
५. प्रशिक्षणांतर्गत काही विशिष्ट अशा पेशंटचा म्हणजेच विद्यार्थ्यांचा अभ्यास केला जातो. जसे कर्णबधीर मधून काही प्रशिक्षण घेतले असेल तर त्याशिक्षणामध्ये कर्णबधीर मुलांच्या गरजा आणि उपाययोजना अध्यापन केल्या जातात मात्र जेव्हा तुम्ही प्रत्यक्षात क्षेत्रात काम करताना फक्त कर्णबधीर मुल प्रत्येक वेळेस येईल असे नसते. केव्हा केव्हा मुल कर्णबधीर आणि तो सौम्य बौद्धिक अक्षमता असते अशा अनेक प्रकारच्या मुलांना सामोरे जाताना समस्या निर्माण होतात.

कारण प्रशिक्षण हे एका विशिष्ट विषयांचे घेतलेले असते. विशेष शिक्षणाचे क्षेत्र हे खूप आव्हानात्मक म्हणले जाते. ह्यामध्ये मुलांचे शिक्षण काही प्रमाणात कुटुंबावर देखील अवलंबून असते, मुलांची मानसिक शारीरिक काही मर्यादा लक्षात घेऊन त्यांची वयानुरूप भाषा आणि वाचा विकसित करावयाची असते.

६. प्रत्येक मुल हे वेगळे आणि त्यांच्या गरजा वेगळ्या त्या समजून घेताना आणि त्याला अध्ययन गरजा पूर्ण करताना समस्या येत असतात. मुलांना समजून घेताना मुलांना अध्ययनाची संधी, अध्ययन वातावरण असणे अत्यंत गरजेचे असते. ह्या सर्व बाबींची पूर्तता करण्यासाठी शिक्षकांना समस्यांना सामोरे जावे लागते.

सर्व बाबी प्रशिक्षणावेळेस अध्ययन होते असे नाही तर क्षेत्रातील समस्या आणि त्यांच्या उपाययोजना त्या परिस्थिती जाणून घेऊन काढाव्या लागतात. पुस्तिकी ज्ञान जरी असले तरी अंमलबजावणी करता येणे अत्यंत महत्वाचे असते असते.

५.३. सारांश

संपूर्ण जग हे एकमेकांशी भाषेच्या आधारवर सलोख्याचे नाते जपू शकत आहे. सद्य घटकामध्ये आपण श्रवण मौखिक पद्धती हे कर्णबधीर मुलांसाठी किती आणि कशी महत्वाची ठरते. श्रवण मौखिक पद्धतिची भारतात असणाऱ्या विशेष शाळांमध्ये असणारी सद्यस्थिती मांडली आहे. मौखिकता /श्रवण मौखिक (AV) दृष्टीकोनासाठी केली जाणारी विशेष शाळांमधून विद्यार्थ्यांना आणि पालकांना तयार केले जाते. श्रवण विवर्धनासाठी असणारे संसाधन संसाधनासाठी उपलब्ध करण्यासाठी कोणकोणते उपाय केले जातात. श्रवण विवर्धन साधने हे महत्वाचे असतात मात्र ती विवर्धने सर्वांना परवडणारे असतात असे नाहीत ते थोडे महाग असतात. काही मुलांची आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असल्याने त्याने ते उत्कृष्ट दर्जाचे वापरणे हा त्या विद्यार्थ्यांना देखील हक्क असतो. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना त्या उत्कृष्ट दर्जाचे श्रवण यंत्र मिळविण्यासाठी काही निधी उभारणी कार्यक्रम राबविले जातात. निधी उभारून विद्यार्थ्यांना त्यांच्या गरजेनुसार विवर्धन संसाधने मिळवून देऊन त्यांना त्यांच्या शिक्षणासाठी प्रवृत्त करता येऊ शकते.

५.४. पारिभाषिक शब्द

- कर्णबधीर / श्रवणबाधित : Hearing Impaired

- व्यावसाईक सामाजिक जबाबदारी : Corporate Social Responsibility
- विवाधार्नि साधने : Amplification Devices
- संसाधन : Resource
- Objectivism
- Pragmatism : व्यावहारिकता
- Interpretivism
- Constructivism : रचनावाद
- Cognitivism: संज्ञानात्मकता
- Non Governmental Oorganization(NGO) : बिगर सरकारी संस्था

५.५. सरावासाठी प्रश्न

प्रश्न क्र.१. खाली दिलेल्या प्रश्नाची उत्तरे थोडक्यात लिहा.

१. भारतीय विशेष शाळांमधील मौखिकतेचे महत्व थोडक्यात स्पष्ट करा.
२. भारतातील विशेष शाळांचा श्रवण मौखिक दृष्टीकोन आणि त्याबद्दल तुमचे मत थोडक्यात मांडा.
३. श्रवण मौखिक (AV) दृष्टीकोनचा समाजाला आणि कर्णबधीर मुलाला होणारे फायदे लिहा.
४. मौखिकता /श्रवण मौखिक (AV) दृष्टीकोनासाठी केली जाणारी विशेष शाळांची पूर्वतयारी उदाहरणासह स्पष्ट करा.
५. सी.एस.आर निधी हि संकल्पना थोडक्यात स्पष्ट करा.
६. निधी उभारणी कार्यक्रमाचे होणारे फायदे उदाहरणासह स्पष्ट करा.

प्रश्न क्र.२. खाली दिलेल्या प्रश्नाची उत्तरे थोडक्यात लिहा.

१. श्रवण मौखिक दृष्टीकोनबाबत असणारे पुस्तकी ज्ञान हे प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करताना शिक्षकांना येणाऱ्या अडचणी थोडक्यात स्पष्ट करा.
२. वेब आधारित निधी उभारणे ह्या कार्यक्रमाचा संस्थेच्या विकासासाठी कसा उपयोगाचे ठरेल याबाबत तुमचे मत मांडा.
३. ADIP योजनेचे उद्दिष्टे लिहून आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या कुटुंबियांना कशी फायद्याची ठरते.

४. ADIP योजने अंतर्गत लाभार्थींची पात्रता लिहा
५. श्रवण मौखिक दृष्टीकोणाच्या पुर्वाश्यकता थोडक्यात लिहा.
६. श्रवण मौखिक पद्धती आणि दृष्टीकोन अमलात आणण्यास परिणाम करणारे उदाहरणासह स्पष्ट करा.

५.६. आणखी काय वाचाल

- Chaney, A. L., & Burk, T. L. (1998). Teaching Oral Communication In Grades K – 8. Allyn And Bacon. Boston
- Cole, E., & Flexer, C. (2010). Children with Hearing Loss: Developing Listening and Talking, Birth to Six. (2nd Ed.).Plural Publishing Inc,San Diego, CA.
- Dhvani (Marathi). Balvidyalaya – Cym Publication • Directory of Rehabilitation Resources for Persons with Hearing Impairment in India. (2000). AYJNIHH Publication, Mumbai.
- Estabrooks, W., & Marlowe J, (2000). The Baby is Listening, A. G. Bell Association, Washington D.C.
- Estabrooks , W. (2001). 50 Frequently Asked Questions (Faqs) About AuditoryVerbal Therapy. Learning to Listen Foundation. • Heller, R. (1999). Effective Leadership. Dk Publishing: New York. • Heller, R. (1999). Managing Change. Dk Publishing: New York.
- Ling, D. (1989). Foundations of Spoken Language for Hearing Impaired Children. A.G.Bell. Washington D.C.
- Ling, D., & Ling, A.H. (1985). Aural Habilitation: The Foundations of Verbal Learning in Hearing Impaired Children. A.G. Bell Association, Washington D.C.

- Edgar, L. L., & Marguerite, S. (1963). Play it by ear! : auditory training games, John Tracy Clinic Publication, Los Angeles.
- Resource Book on Hearing Impairment. AYJNIIH Publication.